

La comunitat, el que és comunitari i el treball comunitari

INTRODUCCIÓ

En el darrer número de la R.T.S. s'ha intentat fer una anàlisi del Treball Comunitari, tema de controvèrsia —com s'al·ludia en l'editorial del n.º 116— en tots els àmbits professionals que treballen amb la població.

Segurament, el caràcter eminentment pràctic de la publicació ha contribuït a passar una mica per alt tot el referent al marc teòric i conceptual referit al tema que ens ocupa. I així ens trobem que, tret dels dos primers articles, els altres versen sobre aspectes convergents a la idea de comunitat sense entrar a definir el terme ni les característiques que implica la intervenció en aquest medi.

Podem considerar aquesta constatació que fem com a simptomàtica: ¿potser s'està de tornada de la idealització de la comunitat, com ens insinua en J.L. Malagón? O potser és un concepte tant assumit que ja no cal definir-lo, i podem estar segurs que tots entendrem el mateix?

Sigui com sigui, l'objectiu d'aquest exercici és fer una reflexió particular entorn a les tesis que subsisteixen en els di-

ferents articles, i sobre d'altres de l'abundant i variada bibliografia que tracta de la intervenció comunitària; bibliografia que evidentment no és conceptual i terminològicament homogènia, però que, el fer-ne referència, pot enriquir i potser tirar més llenya al foc del debat que es preten amb aquests números monogràfics de la R.T.S., i suscitar certs interrogants que, al nostre entendre, no s'han plantejat o, si més no, no han quedat suficientment aclarits.

LA COMUNITAT

Aquest és el primer escull que podem plantejar-nos en tractar el treball comunitari. Tot sovint ens trobem amb paraules que, per l'ús quotidià que se'n fa, van desdibuixant el seu significat al llarg del temps. I aquesta, sens dubte, n'és una. Malgrat tot, és important definir què entenem per «comunitat» i quins són els seus trets característics per poder fixar la base de qualsevol discurs sobre una possible intervenció professional en ella.

En J. Luis Malagón (1989) cita diver-

sos autors que han definit des de diferents perspectives la comunitat. Així mateix en Josep M.ª Rueda (1989) aporta dues definicions que, com ell mateix diu, es complementen. I en els altres articles, sense explicitar cap definició, sembla haver-hi un comú denominador respecte al concepte implícit que es té de comunitat.

Intentant fer una sistematització dels trets principals que majoritàriament es reflecteixen en aquestes definicions i d'altres que hem pogut trobar en obres consultades (Diputació de Barcelona, 1987), (Kisnerman, 1984) i (Rezsohazy, 1988) podríem fixar tres elements a tenir en compte:

- un conjunt de persones
- un territori
- unes relacions entre les persones i entre aquestes i el territori.

Més enllà de la simple formulació d'aquests tres elements, crec que seria convenient complementar-los amb algunes característiques que, sense estar clarament explicitades, sí que les trobem implícites en la majoria de textos que tracten de la comunitat.

Quan ens referim al conjunt de persones que componen una comunitat hi trobem les següents especificitats:

- És un conjunt heterogeni de persones, al menys pel que fa a sexe, edat i estat civil. Un col·lectiu que tinguis com a tret principal la homogeneïtat seria més aviat un grup social.
- És un conjunt que, normalment, és reflex del model societari que l'inclou, en el sentit que participa dels trets comuns de la societat a la que pertany. Tot i així poden donar-se característiques més o menys diferencials en quan a estratificació social, ocupació, ètnia, etc.

Quan ens fixem en l'element **territori** com el marc o la base on habita una determinada comunitat, podem especificar que:

- És un territori delimitat, amb unes

fronteres més o menys clares, naturals o artificials, però que fixen la zona i, per tant, tota la població hi queda inclosa.

- És un territori conformat en un espai obert, a diferència dels establiments residencials, i que té una certa morfologia comuna que hem vingut a resoldre amb termes estàndard com: rural, urbà, etc.
- I és un territori que conté, en major o menor mesura, els diferents elements arquitectònics i equipaments que la comunitat necessita, tals com habitatges, centres de producció, de proveïment, etc.

I quan ens plantejem l'element relacional, també podem filar més prim i establir les principals característiques, que pel que fa a la **relació interpersonal** serien:

- Els llaços familiars que configuren el primer cercle relacional, i la relació de veïnatge que comporta la proximitat de les persones. Això pot suposar, o no, actituds d'ajuda mútua, de solidaritat, etc.
- Major possibilitat que sorgeixin relacions associatives basades en interessos o problemes comuns i que es formin diferents tipus de grups formals i, fins i tot, poden instituir-se certes relacions de poder.
- Existència d'un **substrat comú de valors, normes, costums, història**, etc. que cohesionen al conjunt poblacional malgrat que els trets diferenciadors puguin, a vegades, entrar-hi en conflicte.

I pel que fa a la relació que la població estableix **amb el territori**, podríem destacar com a característiques:

- El **sentiment de pertinença** a un determinat paisatge que es tradueix en una estima de valor totalment subjectiu i porta a una reivindicació de l'entorn i, fins i tot, a la defensa del propi territori.
- L'**ocupament de l'espai públic**, que pren un caire ja no sols de lloc d'ús,

sinó d'oci, festiu i de relació obrera. Fins i tot, malgrat el procés d'individualització sofert en les nostres comunitats urbanes es reivindica aquest espai comú.

— La voluntat d'assentament estable i d'autogestió del propi territori que dóna lloc a determinades formes d'inscripció dins del propi marc legislatiu.

Per algú pot semblar que aquestes característiques defineixen un model típic de comunitat, però que deixa fora d'altres conjunts de persones a les que també se'ls pot atribuir aquest concepte i que, últimament, per l'extensió que s'ha vingut fent del terme, així se les anomena. Com diu Malagón (1989) hi ha autors que inclouen en el concepte de comunitat certs conjunts de persones internes en institucions residencials tals com presons, psiquiàtrics, etc., o en el camp propi dels serveis socials, posem per exemple, les residències d'infants o d'avis. Al nostre entendre, i malgrat sigui innegable que es dóna una vida en comú dels residents, no es pot afirmar que es tracta d'una comunitat tal i com venim constant en la conceptualització teòrica. Cosa diferent és la vinculació d'aquest establiment amb la comunitat que l'envolta i de la que inel·ludiblement en forma part. No es pot prendre la part pel tot.

També en Rueda (1989) quan escriu la primera definició de comunitat, que diu és de caràcter descriptiu, inclou qualsevol conjunt de persones que tinguin un tret comú, sigui aquest territorial, cultural, ètnic o de comportament, amb la qual cosa confon en el terme comunitat el que més pròpiament es tracta de grups socials o col·lectius que, si bé poden participar d'algunes característiques d'aquella, no considerem que es puguin assimilar. (I així, parlem del col·lectiu gitano, o dels disminuïts com a grup social).

Així doncs, aquesta delimitació la considerem important des del prisma professional, perquè emmarca el nostre escenari d'intervenció, diferenciant-lo d'al-

tres possibles escenaris com són, sobretot, el sectorial i l'institucional.

EL QUE ÉS COMUNITARI

Malgrat sigui un terme que no acostuma a anar sol, creiem convenient dedicar-li unes breus notes per especificar el sentit o sentits que acostuma a tenir en la seva utilització. Efectivament, el terme «comunitari» stricto sensu, no és més que un adjectiu que té com arrel el substantiu «comunitat». Però, molt sovint, s'acostuma a substantivar per ressaltar el component més propi de la comunitat: el conjunt d'individus en un procés comú. Com ja hem dit, aquest tret és característic de la comunitat però no és exclusiu d'ella. Es pot trobar també en els grups i en les institucions per si mateixes. Aquesta primera accepció del terme «comunitari» és utilitzada per referir-nos als lligams que uneixen als individus en processos paral·lels vers la consecució de la satisfacció de llurs necessitats.

Una segona accepció del terme és la que es manifesta en diferents textos (Diputació de Barcelona, 1987), (Rueda, 1989) (Marchioni, 1987 pàg. 48) quan pren un sentit de concepció ideològica, i que consisteix en la sensibilitat i l'enfocament teòric del tècnic a l'hora d'intervenir professionalment, sigui en el nivell i en l'àmbit que sigui. «El fet comunitari» representaria, per tant, un enfocament superador del merament assistencial, amb un sentit globalitzador de la realitat social, que busca el progrés i la promoció per les seves pròpies capacitats més que l'atorgament gratuït d'una sèrie de recursos.

Es parla de l'enfocament comunitari com una forma d'abordatge i intervenció, independentment de l'àmbit des del que es faci i del nombre de subjectes als que impliqui. Des d'aquesta perspectiva s'afirma que des de l'atenció individual que podem fer en un centre de serveis socials fins qualsevol actuació en l'àmbit d'un establiment social o servei especialitzat, es poden fer des d'un enfocament comunitari.

«El que és comunitari» en aquest sentit seria l'aplicació d'una orientació que tingués present en tot moment les persones com elements pertanyents a un determinat medi, i que en totes les fases metodològiques hi fos present el lligam existent amb la comunitat que l'envolta i a la qual pertany. Segons aquesta accepció ens trobem que, en tractar-se d'una concepció ideològica de l'estament tècnic, és aplicable en la intervenció individual i col·lectiva, però alhora pot no donar-se mai segons sigui el paradigma teòric i la concepció de l'home que es tingui. Malgrat que la crua realitat pugui ser aquesta, insistirem en defensar que aquesta orientació que cal donar al treball social és en si mateixa inqüestionable i, per tant, cal adoptar-la sempre que es vulgui fer una intervenció correcta; però, per això mateix, no defineix res de nou ni es diferencia de qualsevol altra intervenció.

Per altra part, cal reconèixer que al «que és comunitari» se li atribueix un sentit globalitzador i contenidor de tots els altres àmbits que fan que es converteixi en la «panacea» de qualsevol substantiu que se li posi al davant. En la nostra cultura s'ha consensuat únicament el sentit positiu del terme. Ningú, per exemple, parla d'inseguretat comunitària, ni d'insolidaritat comunitària, ni pel que fa a la nostra intervenció, de beneficència comunitària.

Sembla evident, per tant, que hem atorgat al «que és comunitari» els atributs de: participació, solidaritat, normalització, etc. I últimament es comença a relativitzar el terme, si més no, amb caràcter universal; tal com manifesta en J.L. Malagón (1989) es tracta més d'un desig (jo diria que d'un estereotip) que d'una realitat.

I EL TREBALL COMUNITARI

Tot el que hem anat dient és la base per afrontar el sentit que pot tenir per a les disciplines que actuen en el medi social, el concepte de treball comunitari, o pel que fa als treballadors socials-assis-

tents socials: treball social comunitari.

Seguint amb l'intent de recapitular les diferents aproximacions teòriques més recents sobre el concepte «treball comunitari», assenyalaríem les que, al nostre parer, són més compartides pels diferents autors, destacant-hi els aspectes més rellevants i definitoris.

En primer lloc, en alguns autors (Marchioni, 1987), (Kisnerman, 1984) podem trobar una formulació que coloquialment podríem anomenar d'aproximació proposicional al treball comunitari (o a l'acció social comunitària). Segons aquest enfocament serien tres els nivells o estadis d'aproximació a la concepció ideal de treball comunitari. Completarem aquesta anàlisi teòrica interrelacionant el «treball social» amb els diferents marcs operatius, els «serveis socials»; termes, que tot i estar íntimament relacionats, no hauríem de confondre.

El treball comunitari, per tant, tindria com a primera característica l'adoptar com a marc d'intervenció una comunitat, tal com propugnàvem en el primer epígraf. Seria el treball realitzat en la comunitat, i per tant descentralitzat territorialment. Aquesta característica definiria l'escenari on situem la nostra acció professional i es correspondria amb les atribucions encomanades als serveis socials comunitaris o d'atenció primària en el nostre model. (Casadevall, Mora, Just, 1989).

Contràriament, segons aquesta característica, es diferenciarien d'altres àmbits que afecten als serveis especialitzats (en el sentit de secundaris) que atenen centralitzadament, en les seves entitats, serveis i establiments, la població d'una zona geogràfica més extensa, als que sovint se'ls ha anomenat d'àmbit supracomunitari.

Aquesta primera característica és encara molt ambigua per definir el «treball comunitari». Malgrat que als serveis socials d'atenció primària també se'ls conegui —sobretot en alguns indrets de l'Estat— per serveis comunitaris, no s'haurien de confondre les característiques que provenen d'un cert model organitzatiu de les que es refereixen a les pos-

sibilitats intervenció dels treballadors socials.

Una segona característica que ens aproxima més a la definició de «treball comunitari» seria veure a qui dirigim l'acció. O si es vol, el subjecte que pateix la nostra intervenció. Podríem dir que això seria el treball per la comunitat, i per tant que afectaria a tota la població d'un determinat territori, seria el concepte d'universalitat, que vist des de la perspectiva professional ha donat lloc al concepte de polivalència que s'atribueix als nostres serveis socials d'atenció primària.

Quedaria fora d'aquesta segona aproximació el treball social que es dirigeix, que s'orienta, a sectors específics de població i el que s'adreça a les persones individualment amb la primordial finalitat de potenciar llur promoció com a col·lectiu en uns i individual en les altres. (Casadevall, Mora, Just, 1989).

Aquesta segona característica ceneix més la definició de «treball comunitari» al subjecte, i concorda amb l'element poblacional heterogeni i unit per una relació de veïnatge que definim en el primer epígraf. Però un treball en i per a la comunitat no podem considerar-lo encara, en termes professionals, un treball comunitari. Tanmateix podria fer-se igualment des d'un despatx i d'una forma totalment tecnicista, com s'ha vingut fent fins ara des de disciplines com l'urbanisme i d'altres (entre les que hi cap incloure el mateix treball social que sovint s'ha fet passar per comunitari); i si bé l'objectiu d'aquestes actuacions també és la promoció d'una determinada comunitat, li manca el component fonamental: la concurrència dels habitants en aquest procés d'intervenció.

La tercera característica, per tant, no pot ser altra que aquella que fa que el conjunt de la població estigui involucrada en la millora de llurs condicions de vida. Perquè el «treball comunitari» ho sigui realment, ha de ser un treball amb la comunitat. El principi a introduir és el de la participació. I si bé aquest és un principi de tot treball social, en el treball comunitari pren un sentit especial, pro-

pi de la naturalesa del mateix procés d'intervenció.

Aquest nivell ens defineix el paper de subjecte actiu que té la comunitat. No només els usuaris d'un determinat servei o programa, sinó tots els individus que s'identifiquen amb un determinat territori comú; no es tracta d'una participació en allò que afecta directament a un mateix, sinó també en allò que afecta al conjunt dels veïns; i, aquesta participació, no ha de consistir en meres adhesions als projectes tècnics, sinó que els tècnics han de provocar les pròpies iniciatives de la comunitat.

És evident que, quan parlem de participació de la comunitat, no ens referim a la totalitat de les persones que la formen interactuant en totes les àrees i processos que es puguin donar. La participació s'acostuma a donar a través de grups i associacions lliures dels veïns «vertebrats per objectius comuns» (Kisnerman, 1984). Però també és cert que qualsevol treball de grup en el marc d'una comunitat no presuposa un treball amb la comunitat. Caldria distingir entre grups d'ajuda mútua i grups d'acció social, o com els anomena Twelvetrees (1988), grups d'expressió i grups instrumentals segons focalitzin l'acció dintre o fora del propi grup.

Per tant, quedarien fora d'aquest nivell les actuacions de caràcter assistencialista i tecnicista (Rueda, 1989); tant les unes com les altres es basen únicament i exclusiva en el coneixement del tècnic, i s'evidencien en què els professionals estan més preocupats per les demandes que per les necessitats, pels recursos que caldria proporcionar que per considerar-se ells mateixos com a recurs. Creen programes o projectes, munten campanyes i actes sense haver obtingut prèviament la vinculació de la gent que difícilment s'hi sentiran compromesos i menys encara provocaran l'esperat avenç i canvi que pretenen obtenir.

Aquests tres nivells ens aproximen al «treball comunitari», però fins arribar al tercer, no podem considerar que realment estem realitzant un veritable treball comunitari. Podrem fer un treball de

base (concepte organitzatiu), en un servei descentralitzat o un treball en medi obert (concepte operatiu), o bé certes intervencions en les institucions i entitats que radiquen en la nostra zona de treball, o fins i tot un treball de planificadors i implementadors de nous recursos i programes, tots ells importants i absolutament necessaris, però, malgrat les dificultats per portar-lo a terme, el treball comunitari, des del punt de vista conceptual, és una altra cosa.

Segons un altre enfocament, no pas incompatible amb el primer, que podríem anomenar metodològic, i lligant-ho amb l'anàlisi semàntica que venim desenvolupant, trobem que, a més a més de les ja citades, emprem també la preposició de treball de comunitat, (Twelvetrees, 1988), que fa referència a l'especial naturalesa d'aquest tipus d'intervenció professional. Fins a tal punt se'ns apareix com una modalitat tan diferenciada, que els primers teòrics del treball social van conferir-li un procediment específic de fer-se, per la qual cosa podem considerar que el treball comunitari va íntimament lligat a una metodologia, (Casadevall, Mora, Just, 1989), a «una forma de realitzar-lo», «a un camí idiosincràtic», que no contradiu l'esquema conceptual del mètode d'intervenció social i el nostre «mètode únic o bàsic» (Kisnerman, 1984, pàg. 83).

Aquesta nova característica metodològica ens enfronta amb les diferents nomenclatures que s'han anat encunyant al llarg del procés històric per ressaltar un element o un altre d'aquest treball comunitari, o que simplement responen a realitats socio-polítiques diferents. Des de l'Organització Comunitària i el Desenvolupament Comunitari avui dia més aviat en desús, (vegeu Marchioni, 1987, en relació a Marchioni, 1983), fins a l'Animació Comunitària i Socio-cultural per citar només alguns exemples. Malgrat que per alguns autors es tracta clarament de mètodes diferenciats, no hem trobat en la pràctica elements suficients que els diferenciïn quant al subjecte i a l'objecte de treball i fins i tot pel que fa a l'objectiu últim que sempre és el canvi en posi-

tiu de la comunitat. Poden variar, això sí, els objectius immediats i les tècniques utilitzades segons els diferents moments o estadis en que es trobi la comunitat. Per altra part tant el Desenvolupament Comunitari com l'Organització de la Comunitat són considerats com a conceptes més amplis que no pas el Treball comunitari, en tant en quan abracen i impliquen d'altres àrees del Benestar Social.

Més aviat ens inclinem a pensar que, aquestes formulacions, són producte de moments històrics i realitats distintes pels que passen les comunitats humanes, i de la teorització selectiva que se n'ha fet per part dels estaments tècnics. Això, però, no vol dir que no siguin útils per identificar els diferents processos, o fer certes classificacions de les activitats possibles a realitzar. Més que de mètodes caldria parlar en el sentit que ho fa en Josep M.ª Rueda d'estratègies d'intervenció (Rueda, 1989), que a la vegada suposaran la utilització d'unes tècniques i instruments adequats als objectius operatius que vulguem assolir.

Un altre enfocament molt estès és el que el qualifica com un nivell del propi treball social. Així es distingeix entre un nivell de macroactuació (planificació, avaluació) i un nivell de microactuació (casos, grups i comunitat) (Campo, 1988); fins i tot en aquest últim nivell es distingeix el que en podríem dir subnivells d'intervenció professional (citats en Rubí, 1989).

Aquest enfocament, que per altra part és el que vam rebre molts de nosaltres en les Escoles (quan encara eren d'Assistents Socials), pretén diferenciar el que seria un treball de base, o en termes organitzatius, del nucli operatiu, d'un treball jeràrquicament superior que correspondria als directius o al staff de la tecnestructura. Aquest segon nivell tindria per tant certa connexió amb el que en el primer enfocament definim com «treball per la comunitat», i es referiria al treball tendent a millorar la política social i les condicions estructurals de la població des de processos purament tecnocràtics.

Posteriorment, amb la formulació de

l'anomenat «mètode bàsic», ja es supera-va la primera versió entre «treball social directe» basat en la relació amb les persones implicades en el problema, i l'«indirecte» relacionat amb les estructures que provoquen la situació. (Colomer, 79). Subsisteix, però, la formulació d'alguns autors de considerar el treball individual, de grup o de comunitat com a tres nivells que, tot i interrelacionats, poden ser focalitzats per prioritzar-ne un o altre, segons el tipus d'intervenció i de resultats que es pretenguin. Al nostre entendre avui dia, i dins el marc operatiu dels serveis socials que determinen bastant, com vèiem, el servei que es pretén donar, aquest enfocament dels nivells ja no s'usa. Fins i tot en els serveis socials d'atenció primària o comunitaris, que és on més es pot donar la diferenciació de nivells, s'atén individualment amb la corresponent referència comunitària, i s'intervé comunitàriament per mitjà de grups i col·lectius tenint en compte les persones que els conformen. Es tracta, al nostre entendre, de processos operatius diferents, més que no pas d'una simple qüestió a tenir en compte.

Per últim, un altre enfocament controvertit és el que giraria entorn de considerar el treball comunitari com una especialització del treball social. Mentre «al Regne Unit i a alguns altres països d'Europa», diu Twelvetrees, «la formació i la pràctica dels treballadors de comunitat són diferents de les dels assistents socials» (Twelvetrees, 1988), la C. Rubí, cita el III Estudi Internacional de les Nacions Unides sobre «Formació de personal pel treball social» on s'afirma que «el treball amb casos, grups o comunitats, no són especialitzacions».

Depenent de si, al llarg dels anys, predomina un enfocament més unitari i polivalent del treball d'intervenció social, o pel contrari es va diferenciant metodològicament i tècnicament el treball comunitari, adquirint una fisonomia singular i refinant llurs intervencions tècniques en les interaccions dels propis processos, s'imposarà menys o més la pràctica de l'especialització professional, bé sigui en

la formació reglada o en la continuada post-graduació. De fet, la presència de professionals com els animadors socioculturals o similars, i llur destí en la pròxima reestructuració dels estudis universitaris, pot significar un rept de reformulació dels rols professionals de tots els que realitzen un «treball comunitari».

Finalitzem aquí aquestes breus i incompletes pinzellades que pretenen ser una aportació més a l'anàlisi sobre el «controvertit concepte» del treball comunitari; síntesi d'aspectes que poden semblar rellevants i aclaridors per uns i repetitius per d'altres, i amb les reflexions teòriques que hem aportat de la nostra pròpia collita.

No voldríem, però, acabar aquestes ratlles sense fer una reflexió més, crítica i exculpatòria a la vegada, a partir de la pròpia experiència i de les que he pogut conèixer. Sovint caiem en els paranys de la idealització i l'omnipotència; les comunitats amb què treballem, tant les rurals com les urbanes, són el que són i no podem sostreure-les del procés evolutiu tan vertiginós a que està sotmesa la humanitat sencera; hem d'estar atents als canvis comportamentals d'aquestes comunitats i modificar contínuament i amb imaginació els clixés apresos per poder intervenir amb eficàcia. Però, així i tot, és ingenu atribuir-nos cap paper protagonista en els possibles canvis, (ja ningú s'autoproclama «agente de cambio»); l'únic mèrit a assolir és el d'hàbils aglutinadors de les potencialitats de les persones amb qui ens hagi tocat treballar.

Per això mateix el treball comunitari dóna, el que dóna de si, i no es pot inhibir ni separar de les condicions objectives de les persones i el medi on es desenvolupa. El treball social no és una ciència exacta i la primera matèria sempre és diferent. Conseguir, per exemple, un cert grau de participació, vol dir moltes vegades anar contra la tendència dominant instituïda en el propi sistema de relacions socials, i, si no, mirem-nos nosaltres mateixos en el paper de ciutadans o en el de professionals col·legiats.

Malgrat tot, la joventut del treball social i més encara en el nostre país, forçosament ha de portar a una limitació del cos teòric que fa que ens entremetrem en el que he pretès amb aquestes ratlles, i també a què ens manqui molt camí per

recórrer en l'esforç per adquirir més saviesa i habilitats sobre el treball comunitari. Per això mateix, estic absolutament d'acord amb el que diu en Josep M.ª Rueda en el punt 2.9. del seu article: «Vamos a continuar».

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. Treball comunitari, aspectes polítics i tècnics. Ed. Diputació de Barcelona, Barcelona, 1987.
- CAMPO ANTONANZAS, M.ª ANGELES. Servicios Sociales I. Ed. E.U.T.S. San Vicente de Paul, Zaragoza, 1988.
- CASADEVALL, M., MORA, A., JUST, J. «Treball Social Comunitari», dins el llibre: Treball Social, conceptes i eines bàsiques. Ed. E.U.T.S. ICESB Barcelona, 1989.
- COLOMER, MONTSERRAT. «Esquema del método de trabajo social». R.T.S. n.º 75, setembre, 1979, págs. 18-38.
- KISNERMAN, NATALIO. Comunidad. Ed. Humanitas Buenos Aires, 1984.
- MALAGON, J. LUIS. «La idealización de la comunidad» R.T.S. n.º 116, desembre, 1989, págs. 6-10.
- MARCHIONI, MARCO. «Nuevas orientaciones para el trabajo de comunidad» R.T.S. n.º 90, juny 1983, págs. 6-11.
- MARCHIONI, MARCO. «Reflexiones en torno a la metodología de la intervención social en las nuevas condiciones de hoy». Documentación Social n.º 69, octubre-desembre 1987, págs. 53-67.
- MARCHIONI, MARCO. Planificación social y organización de la comunidad. Ed. Popular, s.a. Madrid, 1987.
- REZSOHAZY, RUDOLF. El Desarrollo Comunitario. Ed. Narcea Madrid, 1988.
- RUBÍ, CARMEN. Introducción al trabajo social. Ed. E.U.T.S. de Barcelona/Llar del llibre, s.a. Barcelona, 1989.
- RUEDA, JOSE M.ª. «Dictamen para intervenir en la comunidad». R.T.S. n.º 116, desembre 1989, págs. 11-22.
- TWELVETREES, ALAN. Treball de comunitat. Ed. Pòrtic. Col. Frontissa Barcelona, 1988.